

Jagelló Lajos király 1519. szeptember 6-ai oklevele Párisz Mihály hatalmaskodási ügyében (Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára)

Bilkei Irén

Mindennapi élet a késő középkori és kora újkori Zalában

Történetek a várak falai és az oklevelek sorai között

Kevésssel több, mint 500 éve, 1519. szeptember 6-án Jagelló Lajos király parancslevelet intézett a kapornaki bencés konvent hiteleshelyéhez, hogy Párisz Mihály zalai köznemes panaszára a konvent idézze meg a királyi személyes jelenlét bírósága elé a szintén zalai arisztokrata főurat, Alsólendvai Bánffy Zsigmondot, mert fegyveres szolgálói megtámadták a panaszos szentandrászi nemesi kúriáját, betörték az ajtókat és minden mozdíthatót elvittek, amivel legalább 200 forint kárt okoztak neki. A panaszos a századokon áthallatszó felháborodással részletezte a tőle elrabolt holmikat: a birtokaira vonatkozó oklevelek, női és férfiruhák, 48 és fél forint készpénz, különböző ónedények, két felszerszámozott ló, lándzsák és török, ökrök, tehének, gabona és mindenféle házi felszerelés. A király parancsára a konvent köteles volt kivizsgálni az ügyet és a vizsgálat eredményéről jelentést tenni.¹ Ez az oklevél, azon túl, hogy egy rablási ügyben tett panasz, túlmutatva saját magán, jóval több információval szolgál a késő középkor és a kora újkor mindennapjairól és magáról a jogi aktusról is. A benne részletezett használati tárgyak mind a korszak tárgyi kultúrájáról, mind életmódjáról vallanak, és még az is megismerhető belőle, hogy egy nemesember milyen okleveleket tartott a ládafiában.

Jelen írás célja, hogy ennek és sok más, hasonló tartalmú oklevélnek a segítségével megkísérelje röviden bemutatni, milyen lehetett azoknak az 500 évvel ezelőtt élt zalai (és nyugat-dunántúli) embereknek az élete, akikről más módon nem emlékeznek meg a történelemkönyvek.²

Források, kutatások, módszerek

A 20. század történetkutatásának köszönhető, hogy a történelem fogalmába beleértjük az életmód történetét is. A sokféle definíció

1 Az oklevelet a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára őrzi. Jelzete: MNL ZML DL Nr. 244.

2 A témával az anyagi kultúra kérdéskörére koncentrálna már foglalkoztam egy két évtizeddel ezelőtti tanulmányomban és több, azóta megjelent rész tanulmányban. (Lásd a bibliográfiában.) Jelen írás az azóta megvizsgált források és új szakirodalmi adatok segítségével egészíti ki és árnyalja korábbi munkáimat. Kéziratomban átnézéséért és javaslataikért köszönettel tartozom Vándor László és Kanász Viktor történészeknek.

értelmezése nem tárgya ennek a munkának; a leginkább célravezető Engel Pálnak, a középkor tudós kutatójának a megfogalmazása: „... az emberi múlt megismertetése a maga teljességében, ami magába foglalja mindazt, ami a múltból fontos. A történelemnek nem a királyokról, hadvezérekről, háborúkról kell szólnia, hanem az emberekről.”

Az életmód, a tárgyi kultúra és a mentalitás vizsgálatának legfontosabb forrásai az általam vizsgált korszakban az oklevelek, levelek, végrendeletek, várleltárak, adóösszeírások mellett a régészet által feltárt tárgyi emlékek és az egykorú ábrázolások.

A középkori és kora újkori oklevelek közül a bevezetőben ismertetett hatalmaskodásról szóló oklevélhez hasonlóak, amelyek ezrével fordulnak elő a magyar okleveles anyagban, nyújtják a legtöbb információt az tárgyalt korszak anyagi kultúrájáról és életmódjáról. A hatalmaskodás a feudális magyar jogban az erőhatalom jogellenes megnyilvánulását jelentette. Ide számítottak majdnem minden erőszaktétellel megvalósult bűncselekményt a rablás és útonálláson kívül. Közös jellemzőjük, hogy elkövetőik általában nemesemberek voltak, pontosabban familiárisaik, szolgálk vagy jobbágyaik valósították meg az uruk által kezdeményezett erőszakoskodást. A hatalmaskodót jóvátételre kötelezték, súlyosabb esetben fej- és jószágvesztéssel sújtották, az előbbit azonban megválthatta. A hatalmaskodás célja elsősorban a zsákmányszerzés volt, az élelmiszerek, gabona és az értékes ruhadarabok, ékszerek, fémedények, fegyverek és készpénz elrablásával.

A továbbiakban a 15-16. századi zalai hiteleshelyi hatalmaskodási oklevelekből megismert ingóságok kerülnek vizsgálat alá, kiegészítve a más jogi eseményekről szóló oklevelekből származó, valamint összevetve a régészeti anyagból nyert adatokkal. Természetesen nem minden tárgycsoportot lehet régészeti adatokkal összevetni, hiszen a szerves anyagok nem őrződtek meg, csak különleges körülmények között, például ruhadarabok 16. századi kriptaleletekből. Ráadásul az írott források és a régészet

eredményei nem mindig fedik egymást, mivel olyan tárgyakat is felszínre hoz a régészet, amiket az írott források nem szoktak megemlíteni. Sokszor más tárgyakat tartott fontosnak a végrendelet készítője, mint például a hatalmaskodást elszenvedett károsult.

A tárgykultúra kérdéskörét terminológiai problémák is nehezítik, sok esetben egyszerűen nem tudjuk, hogy az adott latin szó milyen tárgynak felel meg. A jelen írás forrásanyagául szolgáló oklevelek kivétel nélkül latin nyelvűek, de a tárgyak megjelölése sokszor magyar, néha a *wulgo* vagy *wulgariter*, azaz „közönségesen” szóval bevezetve, vagy magyarázatképpen, vagy pedig azért, mert a kérdéses darabnak nem volt latin neve.

Ahogymindenütt a hiteleshelyi levéltárakban, a zalai oklevelekben is a megye, illetve a környező megyék nemeseinek különböző jogügyletei tükröződnek. Főúri család kevés volt megyénkben, adott korszakunkban az Alsólendvai Bánffyak mellett a Gersei Pethő, a Kanizsai, a Batthyányi, a Guti Ország, a Zrínyi családok tagjai fordulnak elő a vizsgálatba bevont oklevelekben. Mellettük a megye középbirtokos nemesei, a Csébi Pogány, a Szentandrás Párisz, a Kávási, az Ákosházi Sárkány, a Pölöskei Ördög, a Szentersébeti Terjék, a Háshágyi, a Vásonkői Horváth, a Heteyi, a Csányi és a Szántói Botka famíliák szerepelnek.

Az adott kor embereinek életmódját, mindennapi életét – egy lehetséges megközelítésben – három nagyobb kérdéskörben vizsgálhatjuk: 1. Hol, milyen településeken, milyen épületekben és milyen körülmények között laktak? 2. Mivel foglalkoztak, hogyan táplálkoztak és öltözködtek? 3. Hogyan gondolkodtak az őket körülvevő világról?

Hol laktak? – Az élet színterei: várak, városok, falvak, lakókörülmények

Középkori és kora újkori épített örökségünk leglátványosabb emlékei a nemesség lakóhelyei, a várak. A közhelyszerű általánosítás szerint a vár hadi létesítmény, de ez csak részben fedi

a valóságot, mert a váraknak több funkciója volt. A középkori várak a váruradalmak reprezentatív birtokigazgatási központjai voltak, ezen kívül elláthattak útvonal-ellenőrző funkciót is, majd a 16. században váltak a török elleni végvárrendszer részeivé.

A várak különböző neveken és nem mindig következetesen szerepelnek az írott forrásokban. *Castrum* volt a neve az erődített kővárnak, *castellum* a kastély-szerű várnak, *fortalicium* a megerősített helynek, *curia nobilitaria* a nemesi udvarháznak, de a késő középkorban már az erődített nemesi udvarházakat is várnak nevezték időnként. A források sokszor ugyanarra az épületre felváltva használták az előbbi kifejezéseket, és az erősségek építészeti képe és okleveles megnevezése között sincs összefüggés.

A várak nagybirtokos családok, néhány, jómódú hivatalviselő középnemesi família kezén, valamint egyháziak birtokában voltak. A Bánffyok Alsólendvát és Lentit, a Kanizsaiak és az Egerváriak névadó várukat, a Gersei Pethók Rezit, Tátikát, Kemendet, az Ördögök Pölöskét, az Ákosházi Sárkányok Hegyesdet, a Lengyeltótiak majd Török Bálint Szigligetet, míg a Hagymásyak Szentgrótot birtokolták. Zalavár és Kapornak a bencés rendé volt, Sümeg viszont a veszprémi püspöké.

A középkori Zalából körülbelül 50 várról van tudomásunk régészeti kutatásokból és írásos forrásokból. A várak írásos forrásokban akkor bukkannak fel, ha a birtokos engedélyt kapott az építésre, például Egervári László 1476-ban Egervárra, a Bajnai Both család 1480-ban Botszentgyörgyre, vagy javítást, felújítást végeztek a várban, mint például Kemend várában 1548-ban, továbbá hatalmaskodás vagy valamilyen jogi aktus, például egy haláleset után a családon belül a javak felosztása.

Váraink épülhettek kőből és fából is; még a késő középkori zalai várépítési engedélyek is vaglyagosan szólnak „fából vagy kőből” építendő erősségről.

A várak urainak életmódjáról a régészeti leletek mellett osztálylevelek és várleltárak tanúskodnak. A Nagykanizsa melletti Botszentgyörgy késő középkori várának

urai, Bajnai Both János és György 1538-ban oklevélben rögzítve osztoztak meg a váron és tartozékain. Ebben nemcsak a vár helyiségeit írták le, hanem néhány sorban az itt lévő ingóságokat is, néhány értékes ruhát külön is megemlítve.

Az egervári várnak több évből is marad fenn leltára, s az ezekben felsorolt tárgyak a vár urainak gazdagságát mutatják be. Mellettük ismerjük a kemendi vár 1489. évi leltárát is. Egerszeg várának 16. századi leltárai egy nem igazán jelentős 16–17. századi végvár katonáinak mindennapjairól tanúskodnak.

A nemesi udvarházak, a *curia nobilitaria*-k, a nemesi középréteg lakóhelyei, többnyire a köznemesség rezidenciái voltak, és ha kőből épültek, akkor ezt külön hangsúlyozták. Így például 1513-ban Pethó Ferenc Keszthelyen egy kőház (*domus lapidea*) építésére kért engedélyt.

Polgárok által lakott szabad királyi városok (*civitas*) nem voltak a középkori Zalában, csak „mezőben álló”, tehát nem fallal körülvett, településképükben inkább falusias jellegű mezővárosok (*oppidum*). Az ismert korabeli mondás szerint nem a falak, hanem a mentalitás teszi a várost. (Latinul: *Non muri, sed mentes*.) A késő középkori, kora újkori zalai mezővárosokra vonatkozó forrásanyag azt bizonyítja, hogy ezek a települések több szempontból is megfeleltek a városi lét kritériumainak, még akkor is, ha nem voltak falaik. Rendelkeztek azonban önkormányzattal, írásbeliséggel, és voltak iparosaik, piacaik és vásáraik. A mezőváros a környék spontán módon kialakult kereskedelmi központja volt, többnyire vásártartási joggal.

A vásár a középkori ember számára nemcsak az árucseré, hanem a társas kapcsolatok és az információszerzés színhelye is volt. Okleveles adatokból tudjuk, hogy számtalan bűncselekmény, hatalmaskodás is előfordult a vásárokon. 1490-ben történt, hogy miközben körmendi kereskedők fával megrakott szekereikkel az egerszegi vásárra igyekeztek, Keszthely és környékének urai, a Gersei Pethók kirabolták őket. Valószínűleg a sikeres vásár utáni áldomás-ivásnak köszönhető az az eset, amiről egy 1524. évi oklevél számol be:

Az egervári várkastély (a szerző felvétele)

a kapornaki vásáron lövöldözés támadt, de szerencsére senki sem sérült meg.

Egy hatósági árszabást is ismerünk tárgyalt korszakunk végéről: Zala megye 1598. január 1-jei közgyűlésén határoztak a megye vásárain alkalmazandó húсок áráról, valamint limitálták a különböző bőrművesek, mint a vargák, szíjártók, szűcsök és csizmadiák árait.

A mezővárosok külső képe is a funkcióhoz igazodhatott, utcák, templom, módosabb házak, gazdasági célú épületek (malom, kovácműhely stb.) alapjait is feltárták régészeti ásatások. Mindemellett a mezővárosokban is meglevő udvarházak mellett a lakóházak többsége a falusi zsúp- vagy nádtetővel ellátott, vert falú vagy boronaház lehetett.

A Sarvaly és Szentmihály zalai falvakban végzett régészeti kutatások igazolják, hogy a késő középkorban a falvak képét boronaszervezetű vagy sövényfalú, többosztatú, fából épült füstös konyhás házak határozták meg. A fából készült házak

meqlétét okleveles adatok tucatjai erősítik meg, amelyekben arról van szó, hogy az épületeket hatalmaskodások során elvitték.

A várleltárakból és az egyéb, változatos célú ingóságjegyzékekből, valamint a korszak régészeti leleteiből és a korabeli ábrázolásokból a lakásviszonyokról is képet kaphatunk. A házak berendezési tárgyait sok esetben csak összefoglaló néven „házi felszerelésnek” nevezték. A múlandó anyagokból készülteket, például a bútorokat nem őrizte meg a föld, a régészeti leletek nagy része kályhacsempe, ami várakból, castellumokból, módosabb falusi házakból került elő. A szemes kályhák nem csak fűtőberendezések voltak, hanem a lakások presztízsértékű díszei is. A világítóeszközök és bútorok többnyire a várleltárakból ismertek. A lakóhelyiségekben kevés bútor lehetett, az oklevelek is kevés bútor darabot említenek, inkább csak azokról a tároló bútorokról, ládákrol és szekrényekrol van adat, amelyeket feltörték, hogy hozzájussanak az értékesebb

tárgyakhoz. Egyszerű, vas gyertyatartók a csesztregi középkori falu régészeti anyagából kerültek elő.

Egerszeg várának 1597. évi leltára részletesen számba veszi a nem igazán jelentős erődtítésben őrzött fegyvereken és az élelmiszereken kívül a szobák berendezési tárgyait is. „A kapu fölött való házban” asztal, nyoszolya, szék, pad mellett kályhás kemence volt, a fényt pedig lantornás ablak, azaz hártya engedte be. „Az úr hímes szobájában” az asztal, a padok, a székek mellett a fűtést hasonlóan kályhás kemence szolgálta, és egyedül itt üvegből volt az ablak. A többi szobában is hasonló, egyszerű fa bútorok voltak, cserépkályha és lantornás ablakok jelentették a mindennapi berendezést. Szinte minden helyiségben feltűntettek vasból készült zárakat és kulcsokat. A vár pékműhelyében ón tálak és tányérok, fatálak, fatányérok, fateknő, famozsár, szita és lapát szolgálták a mindennapi kenyérsütést. A kamrákban, pincében só, bor, ecet, elvermelt káposzta, liszt, borsó, köles, korpa és kenyérgabona voltak.

Életmód – mivel foglalkoztak, hogyan táplálkoztak?

Az, hogy mivel foglalkoztak az 500 éve élt emberek, a gazdaságtörténet művelőinek kutatási körébe tartozik, de mivel alapjaiban határozza meg az életmódot, a továbbiakban többször lesz róla szó. A mezőgazdasággal foglalkozó falvak és mezővárosok lakóinak természetszerűleg mások voltak az étkezési és az öltözködési szokásai, mint a városi iparosoknak vagy a várakban és udvarházakban lakó nemeseknek. Jóllehet mindegyikük esetében sok a társadalmi és anyagi helyzetből fakadó különbség, a források számos esetben a tárgyi kultúra és életmód hasonlóságát dokumentálják.

A hajdani zalai lakosok hétköznapjait, életmódját, tárgyi kultúráját írásos források, más településekről ismert hasonló funkciójú épületek és tárgyak, képi ábrázolások, valamint a korabeli várleltárakban feltüntetett tárgyak alapján rekonstruálhatjuk.

A mindennapi élethez mind falusi, mind városi környezetben szükséges mesterségeket (például molnár, pék, fazekas, kovács) gyakran ábrázolták, illetve gyakran említésre kerültek az oklevelekben is. A korszak írásos forrásaiban a leggyakrabban előforduló mesterember a molnár, és a legtöbb adat a malmokról szól. Fontosságukat nem szükséges külön hangsúlyozni. Arra is van adat 1545-ből, hogy Apáti falu plébánosa és a település lakói „egy malomhelyet, amelyen egy régi malom romjai állnak a Patak völgye nevű folyón, a falu határain belül” minden tartozékával együtt eladnak újjáépítésre. Zalai oklevelek fazekasokat is említenek: 1522-ben Kapornakon „Miklós mester, közönségesen gerencsér” és 1524-ben Lickón Lukafalvi István Pál.

Az életmód talán legfontosabb kérdésköre az étkezés, amihez bőséges forrásanyag található a már többször említett hatalmaskodási oklevelekben, mivel a hatalmaskodások kedvelt zsákmányai voltak az élelmiszerek, élőállatok és mezőgazdasági termények. Néhány példa a kora újkori zalai oklevelekből: 1543. április 7-én zalai köznemesek megtámadták és kirabolták a zalabéri várat, teheneket, disznókat, tyúkokat, libákat, szalonnát, sajtot, vaját, sőt és gabonát vittek el. 1544-ben Hotica birtokról két köböl csíkhalt, sajtot és 16 pint vaját raboltak el. 1545-ben Mihályháza egy nemesi kúriából egy hordó búzalisztet, 20 köböl rozslisztet, 17 köböl kendermagot, búzát, zabot, sajtot és nyolc pint vaját raboltak el. 1546-ban Szentlászló birtok szőlőhegyén felgyújtottak egy házat és pincét, benn égett 20 köböl búza, 20 köböl zab és 32 köböl hajdina. 1547-ben Bocföldéről elraboltak egy hízott disznót, öt libát és két kappant.

A fenti adatokból képet kaphatunk a korszak legfontosabb mezőgazdasági terményeiről, az élelmiszer-alapanyagokról, illetve a feldolgozott élelmiszerekről. A legfontosabbak akkor is a gabonafélék, húsfélék, zöldségek és gyümölcsök voltak. Minden korszakban voltak és vannak olyan embercsoportok, akiknek számára az étkezés csak gazdasági, és vannak olyanok,

Konyharekonstrukció a szigligeti várban (a szerző felvétele)

akiknek mentalitásbeli kérdés. Fernand Braudel történész megállapítása szerint az étkezés „tömegtáplálkozás és fényűzés, a legszükségesebbtől a feleslegesig”. Nagy különbségek voltak az úri és a paraszti étkezés között. A kor nemesi életideálja megkövetelte a vagyon nyilvános mutogatását, és ez az étkezési szokásokban néha a pazarlásig menő lakomákban nyilvánult meg. A parasztság jóval egyszerűbb étkezése az általuk megtermelt gabonafélékre alapozva a mezőgazdasági munkák napi és éves ritmusához igazodott. Más volt az étkezés rendje is, naponta kétszer ettek, úri háztartásokban délelőtt 10–11 óra körül öt-hat fogást és délután 5–6 óra körül hat-nyolc fogást. A „fölösztököm” (Frühstück, azaz reggeli) a 16. századtól fordul elő.

Megjegyzendő még, hogy a korabeli forrásokból leginkább a nemesség, főként az arisztokrácia konyhakultúrájára találhatunk adatokat.

A korabeli krónikák tanúsága szerint a

Magyarország földje a középkorban nagyon gazdag volt élelmiszerként felhasználható alapanyagokban. Jó termőtalaj, vadban gazdag erdők, halban gazdag vizek jellemezték az országot, ahol a 15. században nem is ismerték az éhínség fogalmát.

A kenyér a középkorban lepényféle tésztaételet jelentett, a kelesztett kenyér a 15. századtól ismert. A kenyérgabona nagy kincs volt, a hatalmaskodások során sokszor esett rablás áldozatául. A búza alacsony termésátlagai miatt más gabonafélék (rozs, köles, árpa, zab, hajdina stb.) adták a kenyér alapanyagát. A hatalmaskodások során búzalisztet, rozslisztet, és az összes többi kenyérgabonát vitték, ezek mellett még kendermagra is van adat. A további gabona-ételek, kásafélék, gabonagombócok jellemzően a böjtös napok, illetve a szegényebb háztartások étkei voltak. A kifőtt tészta is ebben a korban jelent meg itáliai hatásra, főleg a nyugat-dunántúli nemesség asztalán.

Középkori cserépedények a sarvalyi falu régészeti anyagából (Magyar Nemzeti Múzeum)

A korszakra jellemző a túlzott húsfogyasztás, különösen Magyarországon, ami a korabeli Európa éléskamrája volt. Levéltári adatok sokasága szerint az Alföldről több ezer marhából álló csordákat hajtottak osztrák, német és itáliai területekre. A haszonállatok húsból bőven került az itthoni asztalokra is. A hatalmaskodási oklevelekben mindig számtalan marhát említenek, amelyek aztán később táplálékkul szolgálhattak elrablóiknak. Az ismert 16–17. századi étlapok, ételjegyzékek a húsok bőségét mutatják. Ezeken az étlapokon a marhahúst tehénhúsnak hívták, és főve, süelve, füstölve, mártásban került az asztalokra. Hasonlóan készítették el az akkor még kevésbé népszerű disznóhúst is, amelynek fogyasztása körülbelül a tatárjárás (1241) utáni időkben terjedt el szélesebb körben. Megjegyzendő, hogy a disznó minden szalonnáját nem sütötték ki azonnal zsírnak, hanem főzésénél egy-egy szükséges darabot levágva frissen sütötték.

Bőségesen vannak adatok a szárnyasok és a tojás fogyasztásáról is. Tyúk, kacska, liba és

kappan gyakran szerepel mind az elrabolt szárnyasok között, mind az étlapokon, de az „indiai tik”-nak nevezett pulyka csak a főúri asztalok eledele volt.

Úri háztartásokban vadhús is kerülhetett az asztalokra, a vadászat kedvelt időtöltése volt a kor nemes urainak. Főúri asszonyok leveleiből tudjuk, hogy szívesen úzték a madarászatot és a hálós vadfogást. A nemes vadak, mint a gímszarvas, dámvad és vaddisznó húsa luxustápláléknak számított a középkorban.

A halászat különös jelentőséggel bírt, mert a vallás által előírt böjtös napok ételei voltak a halak és az apróbb vízi élőlények, rákok, teknősbékák. Uradalmi számadásokban Kanizsán említenek például nemesebb halakat, pontyot és csukát is, de az adatok szerint tömegtáplálékkul leginkább a minden folyóban megélő csíkhall szolgált. Halastavakról, különösen azok jogtalan lehalászásáról sok okleveles adat szól a korszakban.

A fentiekben láttuk, hogy milyen gazdag volt a szarvasmarha-állomány, így természetesnek tekinthető a tej, de még inkább a tejtermékek

fogyasztása. Az elrabolt élelmiszerek között rendszeresen szerepelt vaj és sajt.

A magyarok nem kedvelték a szupponnak nevezett levest, viszont húsételeiket sok mártással ették. A főzéshez, sütéshez zsírt, olajat, vajat használtak, az ételeket áttört kenyérrel, rántással és főtt zöldségek áttörésével sűrítették.

A korszak jellemzője volt az ételek erős fűszerezése. Az itthon is termő zöldfűszerek, mint a petrezselyem, tárkony, zsálya, menta, babér, kapor mellett anyagi helyzettől függően szívesen használták a luxuscikknek számító borsot, sáfrányt, gyömbért, fahéjat, szegfűszeget, szerecsendiót. A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriumának rendelkezése szerint Egerszeg mezőváros három malmának birtokosai az uradalom tisztartójának évente egy font borsot voltak kötelesek adni. Megjegyzendő, hogy sokszor nem tettek különbséget fűszer- és gyógynövények között. A váruradalmak zöldséges és gyógynövényes kertjeiben bőven termelt a manapság reneszánszát élő több „kerti fűszerszám”, a levendula, a kakukkfű, a rozmaring, a bazsalikom, a majoranna és a tárkony.

A középkorban és a kora újkorban élt emberek étkezésében is nagy szerepet játszottak a zöldségek és gyümölcsök. A kor szokása szerint a nemesasszonyoknak, a főrangúakat is beleértve, tavasztól őszi kertészkedéssel illett foglalkozni. Nemcsak a váruradalmakhoz, hanem a köznemesi udvarházakhoz is tartozott virágos, gyógynövényes, gyümölcsös és konyhakert, ahol a napi szükségletnek megfelelően termelték a hüvelyeseket, gyökérező zöldségeket, tökféléket, hagymákat és káposztát. Ez utóbbi volt a korabeli tömegétkezés általánosan elterjedt alapja. Nem lehet véletlen, hogy 1556-ban egy pölöskefői jobbágy kertjében a hatalmaskodók nem elrabolták, hanem elpusztították a káposztapalántákat. A növény fontosságát jelzi, hogy a Nyugat-Dunántúl arisztokrata asszonyai, köztük Nádasdy Tamás nádor felesége, Kanizsai Orsolya leveleiben megemlíti, hogy a kertben maga ültette a

káposztát. A korszak jellemző étele egyébként a húsos vagy a szalonnás káposzta volt. Ehhez hasonlóan a többi zöldségből is valamilyen egytáléltel készítettek, vagy a zöldségeket kásába keverték. Természetesen a kerti zöldségek mellett fogyasztották a vadon termő gombákat is. A zöldségeket sóval és ecettel tartósították.

Gyümölcsfákról és gyümölcsökről számtalan adatunk van a középkori forrásokból. A gyümölcsöskertek leggyakoribb fája az alma és a körte voltak, amiknek sok fajtáját ismerték. Mellettük természetesen népszerűek voltak a csonthéjasok, a gesztenye, valamint a vadon nőtt gyümölcsök is. Népszerű gyümölcs volt még a dinnye, szedésekor a szürethez hasonló ünnepet rendeztek.

A nyugat-dunántúli nemesasszonyok a 16. században valósággal versengtek azon, hogy melyikük tud először Bécsbe, a Habsburg királynék udvarába friss gyümölcsöt küldeni. Természetesen egymást is megajándékozták kertjeik termésével. Kanizsai Orsolya a férjéről, Nádasdy Tamásról sem feledkezett meg. Így például 1546-ban írta egy hozzá címzett levélben: „küldtem *Kegyelmednek hat dinnyét. [...] szilvát, fejér érettet [...], egy almát*”. Főúri háztartásokban, mint Nádasdyéknál, luxusként került asztalra az Itáliából származó narancs, citrom és füge.

A gyümölcsöket aszalással tartósították, minden vár és udvarház éléskamrájának természetes tartozékai voltak az aszalványok, befőttek és liktáriumnak nevezett lekvárfélék. 1558-ban az egervári vár tárházában aszu-berkenyét, szilvát, muskotály-körtvélyt, barackot, meggyet és cseresznyét írtak össze. 1566-ban a kanizsai vár raktáraiban 84 köből aszúgyümölcs volt.

Az ételek édesítésére és a mai desszertnek megfelelő édességekhez mézet és nádmézet használtak.

A 16. század közepétől kezdődően, a török hódítás következtében jelent meg néhány, azóta népszerűvé vált balkáni étel, mint például a tarhonya, amely kezdetben a hadsereg ételmezését szolgálta. Már régóta bizonyított tény az is, hogy a töltött káposzta nem „ősi”

magyar étel, hanem török közvetítéssel jutott el hozzánk a Balkán jellegzetes étele, a szőlőlevélbe töltött, apróra vagdalt hús.

A hosszú évszázadok óta változatlan magyar és európai konyhakultúrában az Újvilág ételeinek megjelenése hozott változást, s a kukorica, paprika, paradicsom, burgonya német közvetítéssel terjedt el, meglehetősen lassúsággal. Tömeges megjelenésük a 18. századra tehető. Hasonlóan német hatásra terjedt el a levesek fogyasztása is, és a kifőtt, metélt tészta szintén ebben az időben vált általános táplálékká.

A korszak újítása volt az egyéni evőeszközök, köztük a villa megjelenése. Eddig ugyanis mind a középkorban, mind 16. század elején az asztalokon csak tálak voltak és ezekből mindenki vett magának a saját kenyérére (ez hívták „szeletelő kenyér”-nek) egy húsdarabot és így fogyasztotta el az ételt. Saját kése persze mindenkinek volt.

A korabeli várak, udvarházak konyhái rendszerint az épületek földszintjén vagy alagsorában voltak a pincék és kamrák közelében. A konyhák a polgári és a paraszti lakásokban is a ház legfontosabb helyiségei lehettek. Berendezésüket ábrázolásokból, használati tárgyaikat régészeti leletekből ismerhetjük meg. Nagyságuk attól függött, hogy hány ember ellátásáról kellett gondoskodni. A sütés-főzés nyílt tűzhelyen folyt és a használt konyhai edények funkciójuk szerint hosszú ideig változatlan formát mutatnak. Az edények ennek megfelelően szabadtüzes használathoz készültek.

A főúri háztartásokban gyakran használtak nemesfém, üveg stb. drága edényeket. Az asztali edények egy része lehetett a reprezentációt szolgáló díszedény, de használati tárgy is. Értéküket anyaguk adta. A felhasznált oklevelekben arany edényeket nem említenek, de elképzelhető, hogy az általánosságban megnevezett arany holmik között díszedények is voltak. Az ezüst edények többször estek a hatalmaskodók áldozatául, de értékük miatt zálogként is elfogadták őket. 1547-ben Kerecsenyi Pál sógorának és húgának zálogba adott 32 aranyozott ezüst kupát, hét tányért, 24 kanalat, két sótartót és még öt másik aranyozott ezüst kupát. Ezek a tárgyak annyit értek,

hogy néhány évvel később Kerecsenyi Pál fiai hiába ajánlottak 800 forintot rokonaiknak a visszaváltásért, azok nem fogadták el.

A köznemesség mind konyhai, mind asztali edényként többnyire ónból készült edényeket használt. Ez utóbbiak a régészeti leletekből is ismertek. A Szentandrás Párisz Mihálytól 1519-ben elrabolt három kanna, hat tál és 12 tányér biztosan ónból készült. Az ónedények a 16. század zalai régészeti anyagából is ismertek. Kapornakról egy fedeles ónkanna ismert, újabban pedig a Hahót melletti Buzádsziget (Sárkánysziget) nemesi kúriájának ásatása során került elő egy lapos ónpalack és egy kannafedél. Az ásató joggal feltételezi, hogy ez a nemesi kúria a 16. században virágkorát élő Sárkány családé volt. Az étkezési szokások, nevezetesen a levesek hiánya miatt, tányérokon lapos tányérok értendők.

Női ingóságjegyzékekből tudjuk, hogy az asszonyok hozományában gyakoriak voltak az aszalterítők.

A jobbágyi háztartások edényei, evőeszközei cserépből és fából készültek. Az asztali edényeken kívül még egy háztartási eszközről kell megemlékezni. Egy rézmozsár szerepel a közelebből nem ismert céllal 1539-ben készült ingóságjegyzékben.

A korszak embereinek innivalóiról is a zalavári és a kapornaki hiteleshelyek hatalmaskodási oklevelei őriztek meg adatokat, mert a (teli) boroshordók gyakran estek hatalmaskodás áldozatául. Az is előfordult, hogy a hatalmaskodók nemcsak elvittek teli hordókat, hanem egyet-egyet csapra is vertek közülük. Ezen kívül a zalai várak leltárai is beszámoltak nagyobb mennyiségű bor tárolásáról, például 1553-ban a zalavári várban 31 és fél hordó bort írtak össze, aminek negyede vörösbor volt. Eleink borfogyasztási szokásaira utalhat a zalai köznemes Kávásy Jób 1576-ban patrónus urának, Nádasdy Ferencnek írt levelének egy megjegyzése, amely szerint: „A vizet is jó meginnunk, mert az Isten nem csak arra teremtette, hogy mossanak vele, hanem *etiam propter bibendum* (azaz: ivásra is).” Ez valószínűleg azt jelentette, hogy vizet nem sokat ittak.

A sör helyi készítésére is van adat: egy 1522-ben kelt oklevélben, amelyet Báthori István nádor intézett a zalavári konventhez, utasítják Meleghegyi Kovács Józsefet, hogy adja vissza Gétyei Jánosnak azt a serfőző üstöt, amit javításra átvett.

Életmód – öltözködés: „A szükséges és a felesleges” (Braudel)

A ruházat minden korban a társadalmi hierarchia jelzője volt, ennek mentalitásbeli következménye az lett, hogy az emberek legalább öltözködésükben szerettek volna hasonlítani a náluk feljebb levő társadalmi osztályokhoz, ami többnyire felesleges fényűzésben nyilvánult meg. Egy korabeli mondás szerint néhány főúri hölgy egy egész marhacsorda árát viselte magán. A korszak nyugat-európai városi szabályrendeleteiből ismert luxusellenes intézkedések hiábavalónak bizonyultak.

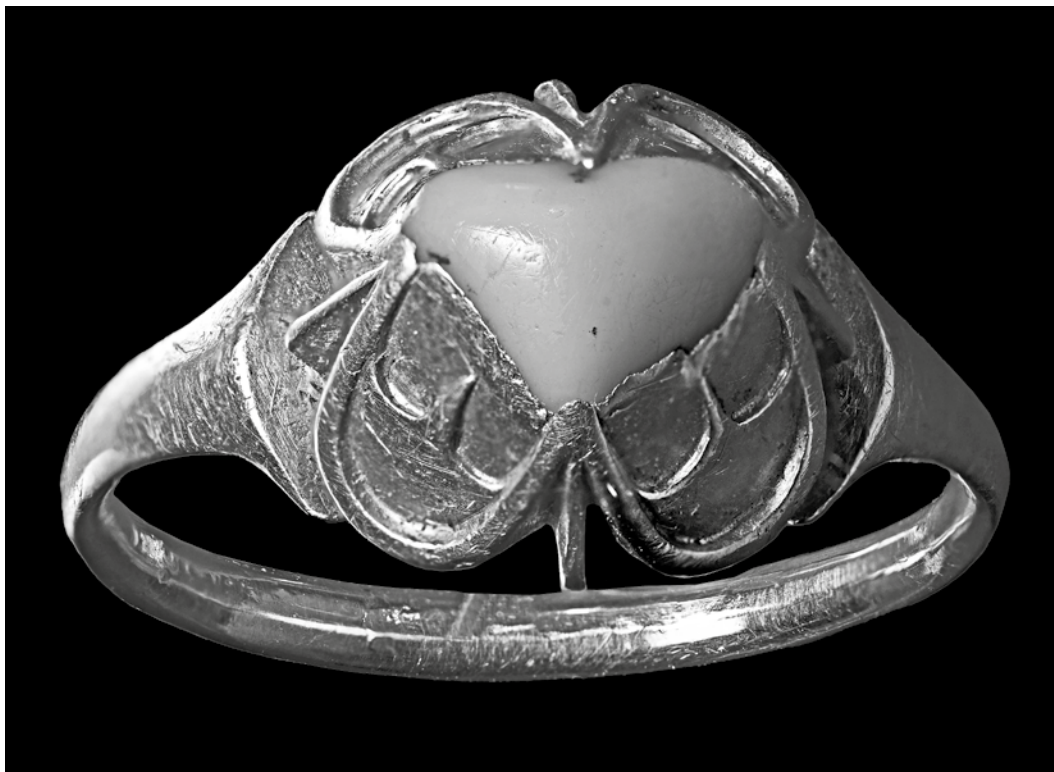
A divatról, mint viselkedésformáról Európában körülbelül a 15. századtól beszélhetünk, amiben még a politika is

szerepet játszott, például Bizánc eleste után Kelet- és Közép-Európa a török divatok hatása alá került.

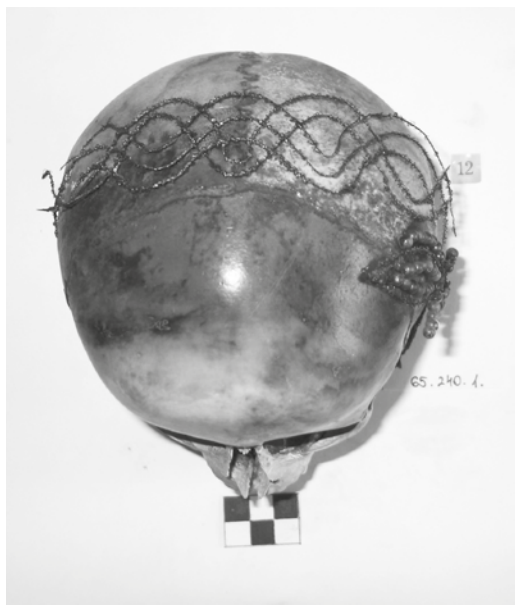
A korabeli ruházatkodási szokásokhoz és a ruhaneműknek az ingóvagyonban betöltött szerepéhez nyújtják okleveleink a legtöbb adatot. A női ingóságjegyzékekben hosszasan részletezték az örökölt vagy hatalmaskodás áldozatául esett ruhaneműket, bőséges forrásanyagot nyújtva a téma kutatóinak.

A ruhaviseletet a 15–16. században egy kivételtől eltekintve (a Budai Jogkönyv rendelkezései a prostituáltak és a zsidók sárga darabjairól) Magyarországon nem szabályozta sem törvény, sem rendelet. Az öltözködés módját kizárólag az illető anyagi helyzete döntötte el. A ruhaneműk tárgyalt korszakunkban nagy értéknek számítottak, a jobb darabok nemzedékről nemzedékre öröklődtek, és többször is átalakították őket.

A késő középkori és kora újkorai magyarországi öltözködés története jól dokumentált és meglehetősen ismert, ezzel írásom nem foglalkozik. A továbbiakban forrásainkból, a zalai hiteleshelyi oklevelekből megismert

Egervári Veronika arany gyűrűje Szentgrótról (Göcseji Múzeum, Vándor László ásatása, Bicskei József felvétele)

Kislánykoponya párta maradványaival Keszthely-Fenekpuszta 15. századi temetőjéből (Balatoni Múzeum)

ruhadarabokat vesszük sorra. A számtalan példa közül a bevezetőben említett 1519. évi hatalmaskodási oklevélen kívül kiemelendő két oklevél, amelyek a ruhaneműk széles skáláját vonultatják fel.

Egy 1548. december 3-án kiadott oklevél Csapi Ilona jómódú köznemes asszony többszörösen öröklődött, kivételesen gazdag hagyatékát, ruháit és ékszereit sorolja fel 23 sorban. A ruhák között volt két gyöngyös párta, két nyestbőr suba, egy gyöngyökkel díszített atlasz szoknya, két gyöngyökkel díszített lepel, három kamuka, két taft, egy bársony, egy zöld atlasz szoknya és értékes lakástextilek: asztalterítők, gyolcs lepedők, bársony és kamuka párnák, 12 szőnyeg, egy kárpit és egy taft baldachin. Ékszerek: két gyémántos násfa, egy gemma galamb formájú díszítéssel, gyémántok, egy rubin, egy smaragd kő, két arany nyakék, 12 aranygyűrű. Edények: 24 ezüstkanál, két ezüst kupa, két ezüst pohár, hét ón kancsó, 18 nagy óntányér, 10–10 kisebb óntányér, egy réz medence, három réz kandeláber. Mindezt a több nemzedék alatt összegyűlhetett páratlan értékű és kalandos sorsú hagyatékot Csapi Ilona unokahúga, Lónyai Borbála kéri vissza Pölöskei Ördög

László özvegyétől, Ősi Katalintól. (Csapi Ilona Ördög László első felesége volt.)

A másik oklevél 1549. július 20-án kelt, és a köznemes Gordovai FánCSI György családjának értéktárgyait sorolja fel. Hat, értékes kövekkel díszített aranygyűrű, 12 ezüst kanál, három ezüst csésze, egy aranyozott ezüst kupa, egy aranyozott ezüst női öv (közönségesen: maic), egy pár ezüst kés, egy gyöngyökkel és arannyal díszített párta, egy gyöngyökkel díszített fátyol (közönségesen: homlokelei), egy arannyal bevont gyöngyös koszorú, egy ezüst olvasó, egy bíbor terítő, egy aranyszálakkal és gyöngyökkel díszített vörös fátyol, két aranyfonállal díszített felsőruha, egy bíbor női ruha (közönségesen: szoknya), egy hasonlóan szoknyának nevezett női ruha damasztból, egy vörös karasia szövetből készült női ruha, egy különböző prémekkel bevont bíbor-arany suba (közönségesen: pegwethath), egy vörös damaszt ruha (közönségesen: haczoka), egy damaszt női ruha, egy szederjes bíbor női ruha, 24 lenvászon lepedő, 12 gyolcsból való, 11 szövetből, 24 asztalterítő gyolcsból és szövetből, 24 kéztörő gyolcsból és szövetből, egy vasalt láda.

A késő középkor és kora újkor zalai okleveleiben is legtöbbször előforduló ruhadarabja a mind női, mind férfiviseletként ismert *suba*. Ez kabátszerű, nyakánál zárt, prémmel bélelt, változatos felsőruhát jelentett, és majdnem minden ingóságjegyzékben szerepel. A bevezetőben említett 1519. évi oklevélben olvasható, hogy egy nyest subát raboltak el Szentandrás Párisz Mihálytól.

Néhány példa a 16. század közepéről. 1548-ban Szentlászlói Ferenc felesége, Margit köznemes asszony birtokában volt egy hermelinprémmel díszített tabitszövet suba, Pölöskei Ördög László jómódú köznemes első felesége, Csapi Ilona birtokában pedig két nyestbőr suba. Egy 1549. június 25-ei oklevélben Szerdahelyi Dersfi Potenciana köznemes asszonynak (akinek egymás után három gazdag férje is volt: Alsólendvai Bánffy Antal, Jurisics Miklós és Aizingi Erasmus) egy aranyos bársony hermelinnel bevont subáját említik. A Gordovai FánCSI család birtokában

pedig egy különböző prémekkel bevont bíborarany suba volt, aminek a magyar nevét is feltüntették: *wlgo pegwethath*.

A suba egyébként a nemesség minden rétegénél használt ruhanemű volt, értéke természetesen a felhasznált anyagok, különösen a prém értékétől függött. Egy példa arra is van, hogy jobbágyok ingóságai között fordul elő egy nyilván hétköznapiabb bárányszőr suba. A subák bélése az értékesebb nyesttől, a hölgymenyéttől és a petyvettől, az olcsóbb róka és bárány subáig terjedt.

Okleveleink a női fejdíszek sokaságát regisztrálták. A fátyol, a párta és a koszorú mindegyike előfordul a fentebb ismertetett két oklevélben. Csapi Ilonának két gyöngyös pártája volt, a Gordovai Fáncsi család asszonyai pedig egész sor fejdíszrel rendelkeztek. Egy gyöngyökkel és arannyal díszített párta, egy gyöngyös fátyol, aminek a magyar neve „homlokelei” volt, egy arannyal bevont gyöngyös koszorú és egy arannyal és gyöngyökkel díszített vörös fátyol szerepel az oklevélben. Fátylakat rögzítő ezüst díszítők kerültek elő egy zalaszentgróti 16. századi sírból. A pártáknak sokféle változata létezett, a gyöngyös, a fémszálás és ékköves díszítés is megőrződött a köznemesi családok régészeti hagyatékában. Keszthely-Fenekpusztán a középkori falu templomának ásatása során került elő két kislánykoponya gyöngyös párta maradványaival.

Férfiruhákról kevesebb szó esik az oklevelekben, ez egyébként biztosan nem annak tulajdonítható, hogy a férfiruhák kevésbé voltak értékesek. A subáról fentebb már volt szó, kifejezetten férfi ruhadarab volt a dolmány, amit 1519-ben Parisz Mihálytól raboltak el szentandrásai birtokán.

A férfiak fejfedői közül a süveg, fordul elő a jobbágyoktól elrabolt holmik között, és ebben az oklevélben szerepel egy öv is. Lábbeliről szűkszavú adataink vannak: Terjék Márta végrendelezik egy pár cipőről és a Csébi Pogány Gáspár gyertyánági jobbágyaitól elrabolt holmik között volt két pár cipő.

Forrásaink szinte mindig megnevezték a ruhaneműk anyagát, különösen, ha értékesebb

fajtáról volt szó. Ezek alapján bőrből, szövetből és selyemfélékből készült ruhákat soroltak fel. A szövetek és posztók között a kor ismert anyagai fordulnak elő: skarlát, gránát, stamét, karasia és porgomál, valamint a jobbágyok ruházatául általánosan szolgáló szűrposztó vagy daróc. A jó minőségű selyemszövetek sokszor önálló felsőruhaként, sokszor pedig a suba külső anyagaként jelennek meg.

Fenti példáink alapján Csapi Ilona és örököseinek ruhatára volt a leggazdagabb. A bársony, a damaszt, az atlasz, a tabit, a taft és a tarzolán anyagok ismerősek egyébként a késő középkor és kora újkor öltözködésében az egykorú ingóságjegyzékekből az egész korabeli Dunántúlon. Ami a felsőruhák színét illeti, a mai ízlés szerint egymáshoz nem illő élénk színek uralják a nemesség öltözködését. Megjegyzendő, hogy a kor polgári viseletét ugyanekkor a fekete, barna és sötétkék színek jellemzik.

A lakástextil a nőkkel kapcsolatos oklevelekben fordul elő. Terjék Márta 1529. évi végrendeletében lepedőket, derékaljat, párnákat, hagyományozalányairaésszolgálóira. Ákosházi Sárkány Margit hozományához 1552-ben 20 asztalterítő, 20 lepedő és törülköző is tartozott. 1543-ban Gyertyánág birtokon Csébi Pogány Gáspár jobbágyaitól vittek el lepedőket és törülközőket. Tehát ezek a paraszti háztartásban is használatos holmik voltak.

Az ékszer személyes viseleti tárgy, de mivel nagyrészt értékes nemesfémből készült, a reprezentáció és az értékmegőrzés eszköze is. Az ingóvagygon azonnal felhasználható része, szükség esetén értékesíthető, elzálogosítható – ez utóbbiról sok oklevelünk tanúskodik. Leggyakoribb ékszer a nyaklánc és a gyűrű, rajtuk kívül előfordulnak még ékszerként is, ruhadíszként is felfogható gyöngyök, gombok, karikák.

Az ékszer is öröklődött nemzedékről nemzedékre, a régészeti anyagban többnyire telepeken és kincsleletekben fordul elő. A régészeti leletekből ismert legszebb zalai középkori női ékszer Egervári Veronika türkiz köves arany gyűrűje 1505. évre datált sírjából.

A Csapi Ilona és a Gordovai Fáncsi hölgyek ingóságait felsoroló oklevelek számos gyűrűt és nyakláncot említnek.

Azt, hogy a középkor és kora újkor öltözködési hagyományai mennyire élnek ma is, az is bizonyítja, hogy a mai hagyományörző rendezvényeken rendre felbukkannak a középkori ruhák, és a Burda divatlap is újragondolta és megalkotta a középkori női ruhát.

Életmód – testápolási kultúra, utazási szokások

Az életmód kérdéskörébe tartozik az ebben a korszakban már mind régészeti leletekből, mind írásos forrásokból megismerhető testápolási kultúra.

A főúri családok tisztálkodási szokásaira bőséges forrásanyagot nyújtanak Nádasdy Tamás, a későbbi nádor uradalmi számadásainak adatai 1544 és 1550 között. Zoltán Imre sáfár rendszeresen feljegyezte, hogy mennyi pénzt költöttek tisztálkodásra, de arról is van feljegyzés, hogy Nádasdy Tamásnak fürdőkádat csináltattak. Valószínű,

hogy ez azért nem lehetett általános jelenség.

1550. május – „vöttem ket tabla szappant harmincnyolc penzen”

1544. április – „es lába mosni szappant 1 denar”

1550. február. „Item az mosdo es tal stb. forrasztásától az ötvösnek attam hatvan penzt.”

1545. március. „Az nap attam Posonba, hogy uram meg firedet, az fördös mesternek egy forintot es az fördös legenyeknek huszon ot penzt es az kad töltőnek es az ruha örző asszonnak (össz. 1 frt 37 d)

1549. december. „Item adot Perneszy uram az fördőben egy forintot es tizen hat penzt, hogy asszonyom az fördőben volt (ti. Bécsben).”

1550. január. Pozsony. „Item Maylath es Blagay hogy a fördőben mentek, attam nyolc penzt.”

A személyes higiénia tárgyai női hozományjegyzékekben, végrendeletekben kerültek említésre. 1525-ben Kanizsai Dorottya végrendeletében pártfogoltjaira, Stubenberg Erzsébetre és Eufémiára hagyott két ezüst mosdómedencét. Női ingóságjegyzékekben mindig fordulnak elő törülközők.

A kora újkorból vannak adataink először gyógyfürdőbe, korabeli kifejezéssel „teplába”

Gyógynövényes kert rekonstrukciója Sümeg várában (a szerző felvétele)

járásról. A kapornaki hiteleshely előtt tett bevallást 1567-ben Ormándi Mihály arról, hogy eladott egy népes jobbágytelket az Aszúvölgyi Péterfi testvéreknek 60 forintért, mert a betegsége miatt a távoli Pöstyénfürdőre kellett utaznia, kúraltatni magát.

A mindennapi gyógyítást, sebellátást valószínűleg a borbélyok végezték. 1548-ból két borbélyt is említ okleveles adat Zalából: Szentgróton Ferenc volt a borbély, akinél egy jobbágy tartózkodott „gyógykezelés céljából”. Még egy, Éliás nevű borbély ismert, ugyanebből az évből, Kapornakról.

Képzett orvosok híján a 16–17. század nagyszonyainak feladatai közé tartozott a gyógynövényekkel történő orvoslás. Szinte minden várban volt gyógynövényes kert és „drogpadlás”, ahol a gyógynövényeket szárították. Az „orvosságos” nagyszonyok gyógynövényei közül ma is kedveltek alternatív gyógyításhoz a levendula, a hársfavirág, a kakukkfű, a kömény, a rozmaring és a bodza. Ebben a korban gyógyító erőt tulajdonítottak még a fokhagymának és a bornak is. A nádorné, Kanizsai Orsolya 1554-ben levélben kért egy másik nagyszonytól, Erdődy Péternétől „ispikinárdolajat” (ez a levendula egyik fajtáját jelenti,) hozzáteve, hogy ha visszatérhet Egervárra, majd megadja. Az olvasni tudó nemesasszonyok valószínűleg forgathatták a herbáriumokat, a füveskönyveket is, amelyek egy része azoktól a peregrinusoktól származhatott, akik a gyógynövénytant magas színvonalon művelő wittenbergi protestáns egyetemen is megfordultak.

A középkori életmódnak a helyváltogatás, utazás is része volt. Útra kellett kelni ahhoz, hogy az emberek eljussanak a másik falu templomába misére, másik városba vásárra, a megye más településére a megyegyűlésre, távoli helyekre gyógyfürdőbe, vagy éppen másik országba egyetemre. Az utazás célja ekkoriban többnyire egészen konkrét volt, de tudunk olyanokról is, amelyek nélkülözték a fentiek szerinti határozott célt, egyszerű kíváncsiság vagy a világlátás vágya motiválta őket.

A korabeli közlekedési eszközökről is az oklevelekből van a legtöbb ismeretünk. A járművek és a lovak nagy értéknek számítottak,

ezért gyakran estek hatalmaskodás áldozatául. 1536-ban Hahóton raboltak el útonállók egy szekeret (latin neve: currus), 1542-ben pedig Bocföldén. 1544-ben egy török fogságból hazatérő nőt támadtak meg Vigántpetendnél és elvették a kocsiját (kochy).

Kanizsa és Sárvár ura, Nádasdy Tamás (1498–1562) országbíró és később nádor uradalmainak már említett gazdasági irataiban pontosan feljegyezték, hogy mikor, mire és mennyit költöttek szállító eszközökre: „4 istrángot kocsi lovaknak 8 dénár, 4 kocsit kenni [...] hájat 16 dénár, a kocsisoknak és szekérvetőknek borra 15 dénár”.

Az utak biztonságáról a terület földesurának kellett (volna) gondoskodni.

Az útonálló rablók csapatostul támadtak az útonjárókra, különösen sok támadás érte a vásárolókat és az adószedőket. A mohácsi csata (1526) utáni zűrzavaros időkben a Szentgróti Hagymási és a Gersei Pethő család tagjai rabolták ki többször a veszprémi püspök adószedőit, mikor azok a már beszedett adóval igyekeztek vissza Sümegre.

Az utazás előtt ajánlatos volt a terület tulajdonosától menlevelet szerezni a biztonságos haladás érdekében. 1491-ben Berekszői Hagymás Miklós, szentgróti várkapitány biztosította Gersei Pethő Jánost, hogy birtokán háborítatlanul utazhat és térhet haza Tátika várába.

Hogyan gondolkodtak? – hiedelmek, íráskultúra, iskolázás, mentalitás

A középkori ember számára a hit nem kérdés, hanem az élet természetes velejárója, a templomba járás pedig a mindennapok része volt. A vallás és az egyháztörténet témája nem tartozik az életmód kérdéskörébe, ezen a helyen két dologra mégis érdemes röviden kitérni.

A középkor vallásos életének a része volt a zarándoklat vagy bűnbocsánat, vagy pedig egy szent jóindulatának elnyerésére. Egy nevezetes zalai zarándok is ismert: Kanizsai László 1525-ben indult zarándokútra Rómába, az utazás előtt írt végrendelete fontos történeti forrás. A közelmúltban került elő Zalában, Csatáron egy figyelemreméltó régészeti lelet, egy fémből készült zarándokjelvény, ami Szent Orsolya kölni

zarándokhelyének meglátogatásához köthető. Valószínűleg egy Köln városából hazafelé tartó zarándok veszihette el Csatáron.

A vallásos hit mellett az emberek hiedelemvilágában jelen voltak a babonák. Klasszikus boszorkányperekről, amikben egyházi bíróság ítélezett, Zalában nem tudunk, de 1512-ben, Kapornakon a megyegyűlés méregkeverőket, bűbajos és néző asszonyokat sújtott levelesítéssel.

A középkor írásos kultúrája egyrészt a hiteleshelyekhez, másrészt a kolostorokhoz kapcsolódik. Biztosan tudjuk, hogy a nagyvázsonyi kolostorban kódexeket is másoltak. Egervári László castellumában könyvek is voltak.

A könyvek meglétére a nemességnél okleveles említések is utalnak. 1495. december 21-én Zala megye Szántón törvényszéket tartott, ahol Gersei Pethő János panaszt tett, hogy familiárisától, Barnabás deáktól elloptak egy könyvet Bük birtokon. 1562-ben a Zala megyei Isebor faluban Deli Tamás köznemestől raboltak el állatok, bor és termények mellett egy Bibliát, egy Postillát (protestáns vallási könyv) és egy Calepinus latin szótárt. Ez utóbbi adat arra is rávilágít, hogy a korszakban mik lehettek az olvasni tudó köznemesség olvasmányai. A Biblia és az imakönyvek mellett valószínűleg a hétköznapi élethez szükséges kalendárium, szakácskönyv esetleg füveskönyv alkothatta egy átlagos köznemesi család könyvtárát. A fentebb említett Deli Tamás birtokában levő könyvek viszont semmi esetre sem mondhatók átlagosnak.

A korszak könyves kultúrájának Zalában régészeti bizonyítékai is vannak, mind kolostorokból, mind világi környezetből: a könyvek kötésének megerősítéséhez használt bronz könyvsarkok és veretek. Ilyenek kerültek elő a kapornaki kolostor, a csácsi templom, a botszentgyörgyi 15. századi vár és a bajcsai 16. századi vár ásatásaiból.

A kultúra és az írásbeliség központjai Mohács után áthelyeződtek a főúri udvarokba. A Nyugat-Dunántúlon a Bánffy családnak Alsólendván, a Batthyányiaknak Németújváron és Körmenden, a Nádasdyaknak pedig

Sárváron alakult ki a váraikban művelődési centrum. Ezekben a főúri udvarokban időről-időre a könyvnyomtatás is otthonra talált.

A korszak írásbelisége a kultúra mellett a hétköznapi életben elsősorban a közigazgatást és a birtokigazgatást szolgálta. Az uradalmak irányítása igényelte az írástudó embereket, Nádasdy Tamás zalai szolgálattevőit, Csányi Ákos, Zele Jakab és a többiek írástudók voltak.

A korabeli írás eszközeit és anyagait (toll, tinta, kalamáris, viasz, papiros) nagyrészt a Nádasdy uradalmak számadásaiból ismerjük, de régészeti leletekből származó íróeszközök is bizonyítják az írás és írástudók jelenlétét a középkori és kora újkorban Zalában. A zalavári ásatásokból egy kora középkori íróvessző (stylus), a 16. század végén állt bajcsai várból pedig komplett írófelszerelés került elő.

A nemesi családok nőtagjai az olvasás és néha az írás alapjait sajátították el, ezen túli ismereteket nem is vártak el tőlük. Olvasmányaik a Biblia mellett a már említett herbáriumok és receptgyűjtemények jelentették. Közülük néhányan, különösen a főrangú asszonyok a levélíráshoz szükséges szinten is képesek voltak írni.

Az alapfokú oktatás annak, akinek erre igénye volt, elérhető volt a plébániai iskolákban. A zalai középkori iskolák meglétét okleveles adatok bizonyítják. 1522. november 7-én Gerencsér Miklós kapornaki polgár végrendeleténél jelen volt Sebestyén, „*tunc scolasticus*” azaz: akkor iskolás. Dénes „dyak” szerepel a bevezetőben idézett oklevélben, mint a hatalmaskodás aktív szereplője.

Zalában az 1550. évből vannak adataink Kapornak, Tapolca és Egerszeg mezővárosok iskoláiról.

A már létező, nem nagyszámú világi értelmiséget az ügyvédek és a gazdasági adminisztráció irányítói között kell keresnünk. A litteratus jelző a korszakban nem mindig íródeákot jelentett, hanem olyan személyt, aki az írás és olvasás ismerete mellett alapvető jogi, latin nyelvi és oklevél-szerkesztési ismeretekkel is rendelkezett, amiket a közeli hiteleshelyeken szerezhetett.

A középkori Magyar Királyságban nem

volt hosszú életű egyetem, a tanulni vágyók Európa egyetemein szerezhettek felsőfokú ismereteket. A középkori Zalából többnyire a bécsi egyetemet látogatták.

A latin nyelv alapos ismerete minden írást használó ember számára elengedhetetlen volt. Hitelesnek csak a latin nyelvű okleveleket tekintették. A főúri családok felismerték az idegen nyelvi ismeretek jelentőségét, az Alsólendvai Bánffy család kalendáriumának 1556. február 22-ei bejegyzéséből tudjuk, hogy Miklóst Grazba küldték németet tanulni.

A korszakban kezdett terjedni a magyar nyelv használata mind a magán, mind a hivatali írásbeliségben. Az oklevelekben eddig is magyarul nevezték meg azokat a tárgyakat, amiknek nem volt latin nevük, szoknya, dolmány stb. A zalavári és a kapornaki bencés konventek hiteleshelyi jegyzőkönyvben pedig már a 16. század közepétől olvashatók magyarul feljegyzett bevallások, vagy teljesen hétköznapi nyugták. A magyar nyelv elterjedésében nagy szerepe volt a reformáció vívmányainak, a Bibliafordításoknak és az iskolarendszernek.

A korszak viselkedéskultúráját a gazdagság nyilvános mutogatásának a szándéka jellemezte az öltözködésben, étkezésben, családi eseményeken, vendégfogadásban egyaránt.

Sok oklevél említi, hogy a nemesi családok nagy gondot fordítottak okleveleik megőrzésére, nemcsak a birtokjogok védelme miatt, hanem azért is, hogy ápolják és örökítsék származástudatukat. 1540-ből oklevél bizonyítja, hogy a szentgróti Hagymási család a vár tornyában őrizte okleveleit. Több esetben olvasható az oklevelekben, hogy a „zavaros időkben”, amelyekből az a tárgyalt korszakban meglehetősen sok volt, igyekeztek a család okleveleit biztonságos helyre menekíteni. Természetesen a hiteleshelyek levéltáraiban is biztonságba lehetett helyezni az okleveleket.

Egy 1549-ben kelt oklevél szerint Eszéki Orbán szeretné visszakapni azt az arany gyűrűt, amibe a nemesi címerük van vésve, de a család elzalogosította.

A nemesség szórakozási formái a vendégeskedés mellett többnyire testmozgató

foglalatosságok, lovaglás, vadászat, vívás és a tánc voltak. A lovaglás általános szükséglet volt békeidőben és az állandó hadi készültségben egyaránt, a nemesi ifjaknak korán meg kellett a lovaglással és vadászattal ismerkedni, hogy később a harci játékokban, harcban is használhatóvá váljanak. A vívás is előkészítés volt a harcra.

A vadászat, különösen a nagyvadakra lóval űzött formája, a nemesség számára többnyire a szórakoztató időtöltést szolgálta. Valószínűleg nem szórakozásnak, hanem hatalmaskodásnak kell tekinteni egy 1449. évi oklevél adatát, amely szerint Gatalóczi Mátyás veszprémi püspök panaszt tett a nádornál, hogy zalai nemesek az ő egerszegi szőlőjében kutyás vadászat közben letiporták a szőlőtőkét. A vadak szelídítésének szokására is van okleveles adatunk: Gersei Pethő János panaszt tett a kapornaki konventnél, hogy Gétyei János szentgyörgyvári várnagy elrabolt az ő keszthelyi nemesi kúriájából egy szelídített szarvast.

A nők testgyakorló tevékenységei közül képi ábrázolásokból ismerjük a tánc mellett a lovaglást. A lovaglás a nemesasszonyok számára az életforma része volt, nem a testedzést, hanem az időtöltést szolgálta, természetesen a közlekedésen kívül. A nők nagy kedvvel űzték a hálóval való vadfogást is. A zalai nemes úr, Gersei Pethő Benedek egy levelében 1568. május 12-én újságolta el, hogy felesége Devecseri Choron Fruzsina éppen nyúlra vadászott, amikor meglepték a szülési fájdalmak.

Végül nézzük meg, hogyan mérték az idő múlását a napjainkhoz képest jóval lassúbb életet élő őseink. Az élet ritmusát hosszú évszázadokig a természet, az évszakok váltakozása és az ezekhez kapcsolódó mezőgazdasági munkák határozták meg. Időszámításuk a szóbeliségen alapult, a napokat az egyházi ünnepekhez és a szentek napjaihoz viszonyították. Habsburg Ferdinánd király (1526–1564) Budán 1528-ban „*feria tertia pasce*”, azaz a húsvét utáni kedden intézett oklevelet a kapornaki egyház konventjéhez. Mivel a húsvét ebben az évben április 12-ére

esett, így ennek a dátumnak a feloldása április 14. A ma egyik legfontosabb egyházi ünnep, a karácsony fogalmát nem ismerték, helyette az „Úr születésnapja” megjelölést használták. A fontosabb eseményeket az évszakok múlása mellett az uralkodók, az esetleges katasztrófák és a háborúk alapján tartották számon. Ezeknek is számos példáját látjuk az oklevelekben. Ákosházi Sárkány Anna nemesasszony 1539. április 15-én panaszolta be Ormosdi Székely Margitot, mert emberei hatalmaskodtak az ő szentandrászi birtokán „abban az időben, amikor Török Bálint Zala megyét János király pártjára térítette” (1537ben). 1548. április 16-án Nádasdy Tamás egyik, a kapornaki konventhez intézett oklevelében úgy adták meg a dátumot, hogy „az 1526. évben, Kisasszony-nap környékén, nem sokkal a szerencsétlen mohácsi csata és Lajos király úr halála után”.

A kalendáriumok 16. századi megjelenése azt jelzi, hogy a kor embere számára már fontos volt az idő múlásának a számantartása. Az alsólendvai Bánffyknak fennmaradt egy 1551-ben kiadott nyomtatott kalendáriuma, amit a család több nemzedéken keresztül használt, évről évre a megfelelő naphoz beírva az új történéseket.

1545-ből pedig Kanizsai Orsolyának ismerjük egy férjéhez, az akkor országbírói tisztséget viselő Nádasdy Tamáshoz írt levelét, amelyben azt kéri, hogy hozzon neki Bécsből egy naptárat.

A napi idő mérésére szolgáló óra is ismert egy zalai régészeti leletből: a 16. század végén állt bajcsai várból került elő egy fedeles óra.

1592. február 19-én, Zala megye nemesi közgyűlésén a küldöttek tárgyaltak az új naptár használatáról, ami alatt az 1588-ban bevezetett Gregorián naptárat kell érteni. Mivel a megyében a törvényszéket már az új kalendárium szerint hirdették meg, határoztak arról, hogy az idő számítása egységes legyen: a vásárokat és sokadalmakat is az új naptár szerint kell megtartani, a rendelet megszegőit pedig meg kell bírságotlani.

A fentiekben a történeti források segítségével bejárt múltidéző utazás során olyan korba mentünk vissza, amikor az emberek közül csak

kevesen tudtak írni-olvasni, a közlekedés és a hírközlés eszköze a kocsi és a ló volt, és a halál gyakori vendég volt mind a királyok, mind a parasztok otthonában. Betekinthettünk az akkori házakba és várakba, megismerhettük, hogy elődeink mit ettek és ittak, hogyan öltözöttek, milyen módon tisztálkodtak és gyógyítottak, hogyan jutottak el egyik helyről a másikra, valamint betekinthettünk hiedelmeik és szokásaik világába is.

Felhasznált források és irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

XII. 1. A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltára.

XV. 1. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye.

Kiadott források

Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1527–1541. Zalai Gyűjtemény 47. 1999.

Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1542–1544. Zalai Gyűjtemény 54. 2002.

Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1545–1548. Zalai Gyűjtemény 64. 2008.

Bilkei Irén: Zala megye levéltára középkori okleveleinek regesztái (1019) 1240–1526. Zalai Gyűjtemény 75. Zalaegerszeg, 2014.

Bilkei Irén – Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. I. kötet. 1555–1609. Zalai Gyűjtemény 29. Zalaegerszeg, 1989.

Kumorovitz L. Bernát – M. Kállai Erzsébet: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból. I–II. Bp., 1959.

Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád – Szalay József. Bp., 1882.

Irodalom témakörönként

Az életmód, hétköznapi élet kutatásáról

Engel Pál: Életmód és történelemtanítás. In: Rubicon 1998. 7. sz. 4–5. p.

Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Bp., 1985.

Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Reprint. Bp., 1986.

Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp., 1977.

Kubinyi András: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. In: Aetas 1990. 3. sz. 51–67. p.

Tóth István György: A magyar művelődés a kora újkorban. In: Magyar művelődéstörténet. Főszerk. Kósa László. Bp., 1998. 149–157. p.

E. Kovács Péter: Hétköznapi élet Mátyás király korában. Mindennapi történelem. Bp., 2008.

Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Bp., 1990.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter. I.–XIV. Bp., 2003–2014.

Takács Sándor: Régi magyar nagyasszonyok. Bp., 1982.

Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. Bp., 1994.

Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32. Bp., 2004.

Kubinyi András: A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. 1984. 221–231. p.

Gazdaság és gazdálkodás a késő-középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, régészet, anyagi kultúra. Szerk. Kubinyi András et alii. Bp., 2008.

Kelényi Borbála: Késő középkori magyar fő- és köznemesi női végrendeletek (1440–1526). Doktori disszertáció kézírata. Budapest, ELTE BTK, 2015.

Magyar Kódex. Lovagkor és reneszánsz. Magyarország művelődéstörténete 2. (1301–1526.) Főszerk. Szentpéteri József. Bp., 1999.

Magyar Kódex. Szultán- és császárbirodalmában.

Magyarország művelődéstörténete 3. (1526–1790.) Főszerk. Szentpéteri József. Bp., 2000.

Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus. Főszerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 2002.

Bilkei Irén: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a 16. századi hiteleshelyi oklevelek alapján. In: Levéltári Szemle 2002. I. sz. 10–22. p.

Hiteleshelyi oklevelek, hatalmaskodások

Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi tevékenysége a Mohács utáni évtizedekben. In: Loca credibilia. Szerk. Fedeles Tamás – Bilkei Irén. Egyháztörténeti tanulmányok IV. Pécs, 2009. 87–130. p.

Bilkei Irén: Hatalmaskodási esetek a zalai konventek Mohács utáni hiteleshelyi okleveleiben. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XXII. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2021. 153–164. p.

Az élet színterei, lakóköörülmények

Vándor László: A középkori várépítészet Zalában. In: Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 2001. 49–52. p.

Vándor László: Zalai castellumok kutatásának eredményei. In: Castrum Bene 2. 1990. Bp., 1992. 203–216. p.

Bilkei Irén: Késő középkori és kora újkori zalai várak az okleveles forrásokban. In: Castrum. A Castrum Bene Egyesület folyóirata 2019. 1–2. sz. (22. sz.) 107–122. p.

Bilkei Irén – Vándor László: Egurscug birtoktól Egerszeg végváráig. Fejezetek Egerszeg történetéből a kezdetektől a 16. század végéig. Zalaegerszegi Füzetek 16. Zalaegerszeg, 2020.

Kvassay Judit: Régészeti adatok a Zala megyei 15–16. századi háztípusokhoz. In: Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Velem, 1996. 183–196. p.

Életmód – táplálkozás, ruházkodás

Montanari, Massimo: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Európa születése. Bp., 1999.

Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In: Magyar Néprajz IV. köt. Életmód. Bp., 1997. 417–584. p.

Benda Borbála: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban. Archivum Comitatus Castriferrei 6. Szombathely, 2014.

Füreder Balázs: A „hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése. Doktori disszertáció kézírata. Debreceni Egyetem. 2009.

Somoskői Viktor: Az elejtett vad felhasználási formái a középkori Magyarországon. In: Agrártörténeti Szemle 2019. 1- 4. szám. 37-42. p.

R. Várkonyi Ágnes: Az öltözködés filozófiája. In: Történelmi Szemle 2011. 4. sz. 503-536. p.

Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében. Magyar Hírmondó. Szerk. Mojzsis Dóra. Bp., 1988.

Bilkei Irén: Fényűzés a 16. századi dunántúli nemesasszonyok öltözködésében. In: A fogyasztás társadalomtörténete. Rendi társadalom – polgári társadalom 18. Budapest –Pápa, 2007. 61-66. p.

Életmód – tisztálkodás, utazás, zarándoklat

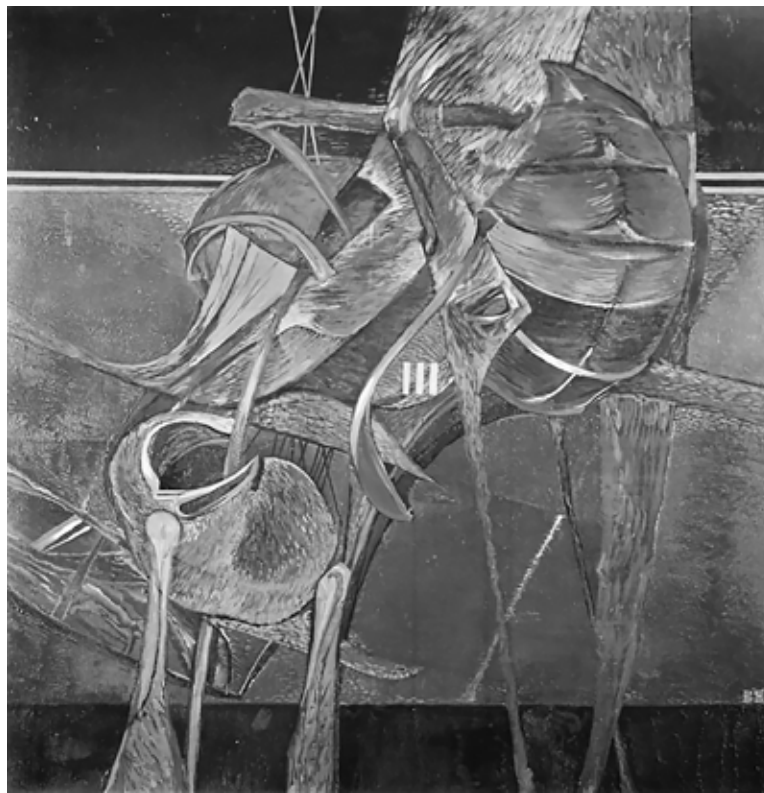
Bilkei Irén: Gyógyulás és szórakozás. Fürdőkultúra a középkori és kora-újkori Magyarországon. In: II. Zalaegerszegi egészségturizmus kiállítás és konferencia. Tanulmánykötet. 2019.

Kanász Viktor: A Rómába induló főúr végrendelezik. Kanizsai László itáliai zarándoklatáról, testamentumáról és haláláról. In: Micae Mediaevales IX. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Bp., 2020.

Bilkei Irén: Utak és utazások a középkorban. In: III. Zalaegerszegi egészségturizmus kiállítás és konferencia. Tanulmánykötet. Zalaegerszeg, 2020.

Íráskultúra, oktatás, mentalitás

Bilkei Irén: Írás és könyv a 16. századi Dunántúlon. In: Zalai Múzeum 25. Szerk. Kostyál László. Zalaegerszeg, 2020. 81-90. p.

BEDŐ SÁNDOR:
Barcsi
csendélet
1991